

Prednáška 1 - Formálne jazyky a gramatiky

Ing. Viliam Hromada, PhD.

C-510

Ústav informatiky a matematiky
FEI STU

`viliam.hromada@stuba.sk`

Organizácia semestra

- Prednášajúci: Ing. Viliam Hromada, PhD., C 510,
viliam.hromada@stuba.sk
- Cvičiaci: Ing. Viliam Hromada, PhD., C 510

- <https://uim.fei.stuba.sk/predmet/i-afj/>
- Cez semester: 2 testy, každý za 20 bodov.
- Pre udelenie zápočtu je nutné získať **minimálne** 20 bodov.
- Na záver 60 bodová skúška.

- **Zdroj:** Dederá, L.: Počítačové jazyky a ich spracovanie.

Motivácia

- Umelé (formálne) jazyky sú spravidla navrhnuté za určitým cieľom - napríklad programovacie jazyky uľahčujú "prikazovanie" činnosti počítaču.
- Aby však počítač "rozumel" nejakej vete, napísanej vo formálnom jazyku (napríklad programu v jazyku C), musia byť stanovené (a vo vete dodržané) pravidlá pre gramaticky korektné vety v danom jazyku.
- T.j. musím definovať nejakú vetnú konštrukciu, ktorú budeme používať na komunikáciu.
- Na základe tejto konštrukcie potom dochádza k spracovaniu vety ako z hľadiska jej štruktúry (syntaxe), tak aj významu (sémantiky).
- Aplikácií toho, o čom je tento predmet, je oooooooveľa viac...

Ďalšie definície:

- Reťazec s nulovou dĺžkou sa nazýva **prázdny reťazec**, označuje sa ε , $|\varepsilon| = 0$.
- Nech $x = a_1 \dots a_n$ je reťazec nad abecedou A . Potom **obrátovaný reťazec** k reťazcu x je reťazec $x^R = a_n \dots a_1$.
- Nech $u = a_1 \dots a_l$ a $v = b_1 \dots b_k$ sú reťazce nad abecedou A . Potom **zreťazenie** reťazcov u a v je reťazec $u \cdot v$ (skrátene uv), $u \cdot v = a_1 \dots a_l b_1 \dots b_k$.

Definícia

Nech A je abeceda. Potom ľubovoľnú podmnožinu L množiny A^* nazývame (formálnym) **jazykom** nad abecedou A . Ak $L = \emptyset$, potom L nazývame **prázdny jazykom**; ak L obsahuje konečný počet reťazcov, potom L nazývame **konečným jazykom**.

Nech L, L_1, L_2 sú jazyky. Potom:

- **zreťazením** L_1 a L_2 nazývame jazyk $L_1L_2 = \{xy \mid x \in L_1 \wedge y \in L_2\}$,
- **doplnkom** L nazývame jazyk $L^C = A^* - L$,
- **n -tou mocninou** jazyka L nazývame jazyk L^n definovaný takto:
 - $L^0 = \{\varepsilon\}$.
 - $L^{k+1} = LL^k$.

Nech L je jazyk. Potom:

- **iteráciou** jazyka L nazývame jazyk $L^* = \bigcup_{n=0}^{\infty} L^n$,
- **pozitívnu iteráciu** jazyka L nazývame jazyk $L^+ = \bigcup_{n=1}^{\infty} L^n$.

Zrejme platí, že: $L^* = L^+ \cup \{\varepsilon\}$.

Príklad: Nech $A = \{a, b, c\}$ je abeceda; nech $L_1 = \{b, c\}$, $L_2 = \{aa, ba, ca\}$ sú (konečné) jazyky nad abecedou A . Potom:

- $L_1 L_2 = \{baa, bba, bca, caa, cba, cca\}$,
- $L_2 L_1 = \{aab, aac, bab, bac, cab, cac\}$,
- $L_1^0 = \{\varepsilon\}$
- $L_1^1 = L_1$
- $L_1^2 = L_1 L_1 = \{bb, bc, cb, cc\}$
- $L_1^3 = L_1 L_1^2 = \{bbb, bbc, bcb, bcc, cbb, cbc, ccb, ccc\}$
- $L_1^* = \{\varepsilon, b, c, bb, bc, cb, cc, bbb, \dots\}$,
- $L_1^+ = \{b, c, bb, bc, cb, cc, bbb, \dots\}$,
- $L_1^C = \{\varepsilon, a, aa, ab, ac, ba, bb, bc, ca, cb, cc, aaa, \dots\}$
- $L_2^C = \{\varepsilon, a, b, c, ab, ac, bb, bc, cb, cc, aaa, \dots\}$.

Abeceda, reťazce, jazyky

Všimnite si, akým spôsobom sme v definíciách postupovali:

1. Definovali sme množinu symbolov (abecedu)
2. Definovali sme postupnosť symbolov (reťazec)
3. Definovali sme množinu reťazcov (jazyk)

Analogicky v prirodzenom jazyku (napr. slovenčine)

1. Slovenská abeceda má 46 písmen (bez rozlišovania malých a veľkých)
2. Slová (vety) v slovenskom jazyku graficky pozostávajú z týchto písmen (a prípadných znamienok, čiarok, atď.)
3. "Slovenský jazyk" pozostáva zo zmysluplných slov, prípadne viet.

Programovacie jazyky

Uvažujme predchádzajúce definície v kontexte programovacích jazykov:

- Abeceda je množina všetkých elementov, z ktorých sa môže skladať zdrojový kód (kľúčové slová, operátory, separátory, identifikátory, konštanty,...).
- Z týchto symbolov vytvárame reťazce - teda potenciálne zdrojové kódy.
- V prípade programovacích jazykov je *jazykom* množina **všetkých** takých zdrojových kódov, ktorým počítač "rozumie", t.j. dokáže ich spracovať (napr. prekladom do iného jazyka alebo interpretovaním).
- Základným kritériom toho, či je reťazec "zrozumiteľný" z hľadiska použitého programovacieho jazyka je, či spĺňa sadu pravidiel vytvárania programov, tzv. **syntax**.

Niečo kompaktnejšie

- Popis jazyka ako množiny všetkých reťazcov nie je vždy vhodný.
- Čo ak je jazyk nekonečný?
- Lepšie je popísať, ako vyzerajú slová (vety) z jazyka.
- Napr. v prípade zdrojových kódov je lepší popis cez prípustné "tvary" zdrojákov, než cez vymenovanie všetkých prípustných možností...

Motivačný príklad

Predstavme si veľmi jednoduchý "programovací" jazyk s nasledujúcou syntaxou:

- Každý program tvorí postupnosť príkazov uzatvorená medzi kľúčové slová **begin** a **end**.
- V postupnosti príkazov je každý príkaz ukončený bodkočiarkou ";".
- Každý príkaz pozostáva z jediného kľúčového slova - buď **p1** alebo **p2**.

Abecedu (t.j. množinu prípustných symbolov), z ktorej budeme tvoriť "vety" (t.j. programy) bude tvoriť množina lexikálnych elementov - kľúčové slová **begin**, **end**, **p1**, **p2** a separátor ;. Tieto symboly, z ktorých pozostáva výsledný program, nazveme **terminálne symboly**.

Motivačný príklad

Uvedenú syntax by sme mohli schematicky zapísať nasledovne:

1. $\langle \text{program} \rangle \rightarrow \mathbf{begin} \langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \mathbf{end}$
2. $\langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \rightarrow \langle \text{príkaz} \rangle ; \langle \text{postupnosť príkazov} \rangle$
3. $\langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \rightarrow \varepsilon$
4. $\langle \text{príkaz} \rangle \rightarrow \mathbf{p1}$
5. $\langle \text{príkaz} \rangle \rightarrow \mathbf{p2}$

Máme vlastne definovaných 5 rôznych pravidiel pre tvorbu korektných programov.

Motivačný príklad

Vezmime uvedené pravidlá a skúsme pomocou nich zostrojiť niečo, čo ich spĺňa...

- Vieme, že chceme vytvoriť nejaký `<program>`. Ten je ďalej definovaný pomocou pravidla č. 1: `<program> ⇒ begin<postupnosť príkazov>end`
- Keďže `<postupnosť príkazov>` je ďalej definovaná napríklad pomocou pravidla č. 2, tak by sme mohli urobiť:
`<program> ⇒ begin<postupnosť príkazov>end ⇒`
`begin<príkaz>;<postupnosť príkazov>end`
- `<príkaz>` je bližšie definovaný pomocou pravidla 4, resp. 5 ako **p1**, resp. **p2**.
 Uvažujme, že ho definujeme ako **p1**:
`<program> ⇒ begin<postupnosť príkazov>end ⇒`
`begin<príkaz>;<postupnosť príkazov>end ⇒`
`begin p1;<postupnosť príkazov>end`

(pokračovanie)

- A predpokladajme, že zvyšná postupnosť príkazov je prázdna (t.j. pravidlo č. 3): `<program>` \Rightarrow **begin**`<postupnosť príkazov>`**end** \Rightarrow
begin`<príkaz>`;`<postupnosť príkazov>`**end** \Rightarrow
begin p1;`<postupnosť príkazov>`**end** \Rightarrow **begin p1 ; end**
- Pomocou nami definovaných pravidiel sme teda zostrojili reťazec z terminálnych symbolov: **begin p1 ; end**
- Tento reťazec určite spĺňa uvedených 5 pravidiel - pretože bol podľa nich vytvorený. Teda by spĺňal syntax nášho programovacieho jazyka.

Podobným spôsobom vieme definovať aj pravidlá pre vytváranie iných jazykov.

Výrazy medzi znakmi "<" a ">" **neboli** súčasťou finálneho programu, avšak pomáhali nám lepšie definovať štruktúru (syntax). Nazývame ich **neterminálne** symboly.

Neterminálny symbol <program> má špeciálny význam - definuje celkový výsledok (v našom prípade program), resp. sa z neho odvídal výsledný program - tzv. **začiatkový symbol**.

Všimnite si, **ako sme používali pravidlá!** Vždy sme reťazec z ľavej strany nejakého pravidla nahradili **pravou stranou** toho istého pravidla.

Samotná gramatika určuje len **syntax** jazyka, t.j. štruktúru prípustných reťazcov (viet). Ich význam určuje **sémantika**.

Gramatiky

Definícia

Gramatika je usporiadaná štvorica $G = (N, T, P, S)$, kde:

- *N je konečná neprázdna množina neterminálnych symbolov (alebo neterminálov),*
- *T je konečná množina terminálnych symbolov (alebo terminálov), pričom $N \cap T = \emptyset$,*
- *$S \in N$ je začiatočný (štartovací) symbol gramatiky a*
- *P je množina (prepisovacích) pravidiel, ktorá je konečnou podmnožinou množiny $(N \cup T)^* N (N \cup T)^* \times (N \cup T)^*$.*

Prázdny reťazec ε nepatrí ani medzi terminálne, ani medzi neterminálne symboly gramatiky.

Príklad gramatiky: Usporiadaná štvorica $G = (N, T, P, S)$, kde:

- Množina neterminálov $N = \{ \langle \text{program} \rangle, \langle \text{postupnosť príkazov} \rangle, \langle \text{príkaz} \rangle \}$
- Množina terminálov $T = \{ \mathbf{begin}, \mathbf{end}, \mathbf{p1}, \mathbf{p2}, ; \}$
- Počiatočný neterminál $S = \langle \text{program} \rangle$
- Pravidlá P :
 1. $\langle \text{program} \rangle \rightarrow \mathbf{begin} \langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \mathbf{end}$
 2. $\langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \rightarrow \langle \text{príkaz} \rangle ; \langle \text{postupnosť príkazov} \rangle$
 3. $\langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \rightarrow \varepsilon$
 4. $\langle \text{príkaz} \rangle \rightarrow \mathbf{p1}$
 5. $\langle \text{príkaz} \rangle \rightarrow \mathbf{p2}$

Pri zápise pravidiel, ktoré majú rovnakú ľavú stranu (reťazec symbolov gramatiky pred šípkou) môžeme používať skrátenejší zápis, kde zlúčime pravé strany a oddelíme ich zvislou čiarou. V predchádzajúcom príklade by sme tak zlúčili pravidlá č. 2 a 3 a pravidlá č. 4 a 5:

- $\langle \text{program} \rangle \rightarrow \mathbf{begin} \langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \mathbf{end}.$
- $\langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \rightarrow \langle \text{príkaz} \rangle ; \langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \mid \varepsilon$
- $\langle \text{príkaz} \rangle \rightarrow \mathbf{p1} \mid \mathbf{p2}$

Derivácie reťazcov

- Okrem toho, že pravidlá gramatík nám slúžia ako zápis štruktúry toho, čo gramatika popisuje, nám môžu slúžiť aj na vytváranie reťazcov terminálnych symbolov, ktoré príslušnú štruktúru spĺňajú.
- Proces, v ktorom pomocou pravidiel gramatiky vytvárame reťazce terminálov, nazývame **derivácia**.

Definícia

Nech $G = (N, T, P, S)$ je gramatika. Reláciou **krok odvodenia** (alebo **relácia derivácie**) \Rightarrow nazývame reláciu definovanú na množine $(N \cup T)^*$ (t.j. terminálov a neterminálov) nasledovným spôsobom:

$$\alpha\beta\gamma \Rightarrow \alpha\delta\gamma$$

ak v P existuje pravidlo $\beta \rightarrow \delta$, pričom $\alpha, \gamma, \delta \in (N \cup T)^*$ a $\beta \in (N \cup T)^*N(N \cup T)^*$.
(Čítaj: z reťazca $\alpha\beta\gamma$ je možné priamo odvodiť/derivovať reťazec $\alpha\delta\gamma$).

Inverzná relácia ku kroku odvodenia (derivácie) sa nazýva **redukcia**. Relácia **krok odvodenia** formalizuje aplikáciu prepisovacieho pravidla.

Definícia

Nech $G = (N, T, P, S)$ je gramatika a $\alpha_i \in (N \cup T)^*$ pre $i = 0, 1, \dots, k$. Potom hovoríme, že reťazec α_k sa dá odvodiť z reťazca α_0 (na k krokov), ak platí, že $\alpha_j \Rightarrow \alpha_{j+1}$ pre $i = 0, 1, \dots, k - 1$.

Postupnosť reťazcov $\alpha_0 \Rightarrow \alpha_1 \Rightarrow \dots \Rightarrow \alpha_k$ sa nazýva **odvodenie/derivácia** reťazca α_k z reťazca α_0 . Zapisujeme $\alpha_0 \Rightarrow^k \alpha_k$. Číslo k nazývame **dĺžka odvodenia**.

Triviálne platí, že každý reťazec $\alpha \in (N \cup T)^*$ sa dá odvodiť z α na 0 krokov.

Definícia

Nech $G = (N, T, P, S)$ je gramatika. Potom:

- **tranzitívnym uzáverom relácie krok odvedenia** nazývame reláciu \Rightarrow^+ definovanú na množine $(N \cup T)^*$ nasledovne:
 $\alpha \Rightarrow^+ \beta$ práve vtedy, keď existuje $n \geq 1$ také, že $\alpha \Rightarrow^n \beta$ a
- **reflexívnym a tranzitívnym uzáverom relácie krok odvedenia** reláciu \Rightarrow^* definovanú:
 $\alpha \Rightarrow^* \beta$ práve vtedy, keď existuje $n \geq 0$ také, že $\alpha \Rightarrow^n \beta$,

pričom $\alpha, \beta \in (N \cup T)^*$.

T.j. v prípade tranzitívneho uzáveru sú α, β v relácii, ak sa dá odvodiť β z α na min. 1 krok. V prípade reflexívneho a tranzitívneho uzáveru pripúšťame aj odvodenie na 0 krokov.

Príklad: Uvažujme gramatiku $G = (N, T, P, S)$, $N = \{S, \langle PP \rangle, \langle P \rangle\}$,

$T = \{\mathbf{b}, \mathbf{e}, \mathbf{p1}, \mathbf{p2}, ;\}$:

- $S \rightarrow \mathbf{b}\langle PP \rangle\mathbf{e}$
- $\langle PP \rangle \rightarrow \langle P \rangle; \langle PP \rangle \mid \varepsilon$
- $\langle P \rangle \rightarrow \mathbf{p1} \mid \mathbf{p2}$

Potom:

1. $\langle P \rangle \Rightarrow \mathbf{p1}$
2. $\langle P \rangle \not\Rightarrow \mathbf{p1 p1 p1}$
3. $\langle P \rangle; \langle PP \rangle \Rightarrow \mathbf{p1}; \langle PP \rangle$
4. $\langle PP \rangle \Rightarrow \langle P \rangle; \langle PP \rangle \Rightarrow \mathbf{p1}; \langle PP \rangle \Rightarrow \mathbf{p1}; \varepsilon$
5. $\langle PP \rangle \Rightarrow^3 \mathbf{p1};$
6. $S \Rightarrow \mathbf{b}\langle PP \rangle\mathbf{e} \Rightarrow \mathbf{b}\langle P \rangle; \langle PP \rangle\mathbf{e} \Rightarrow^* \mathbf{b p1}; \mathbf{e}$
7. $S \Rightarrow^* \mathbf{b p1}; \mathbf{e}$
8. $S \Rightarrow^+ \mathbf{b p1}; \mathbf{e}$
9. $S \not\Rightarrow^* \mathbf{b p1 e}$ (t.j. bez bodkočiarky za $\mathbf{p1}$)

Definícia

Nech $G = (N, T, P, S)$ je gramatika. Potom každý reťazec $\alpha \in (N \cup T)^*$, ktorý možno odvodiť zo začiatočného neterminálu S gramatiky G , sa nazýva **vetná forma**;

Formálne, α je **vetná forma** práve vtedy, keď $S \Rightarrow^* \alpha$.

Jazyk generovaný gramatikou

Definícia

Nech $G = (N, T, P, S)$ je gramatika. Potom **jazykom generovaným gramatikou G** nazývame množinu:

$$L(G) = \{w \mid S \Rightarrow^* w, w \in T^*\}.$$

Reťazec patriaci do daného jazyka sa nazýva **slovo** alebo **veta jazyka**.

Príklad gramatiky: V prípade našej gramatiky:

1. $\langle \text{program} \rangle \rightarrow \mathbf{begin} \langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \mathbf{end}$
2. $\langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \rightarrow \langle \text{príkaz} \rangle ; \langle \text{postupnosť príkazov} \rangle$
3. $\langle \text{postupnosť príkazov} \rangle \rightarrow \varepsilon$
4. $\langle \text{príkaz} \rangle \rightarrow \mathbf{p1}$
5. $\langle \text{príkaz} \rangle \rightarrow \mathbf{p2}$

je teda jazyk generovaný gramatikou $L(G)$ množina takých "programov", ktoré začínajú kľúčovým slovom **begin**, končia kľúčovým slovom **end** a medzi nimi sa alebo nenachádza nič, alebo sa tam nachádzajú príkazy **p1** alebo **p2**, vždy ukončené bodkočiarkou.

Jazyk generovaný gramatikou

Uvedomte si 2 veci z hľadiska vzťahu gramatiky G a jazyka $L(G)$, ktorý generuje:

- **Každé slovo, ktoré gramatika generuje, patrí do $L(G)$!** (z definície)
- **Každé slovo z množiny $L(G)$ má v gramatike odvodenie!** (t.j. existuje postupnosť aplikácie pravidiel, ktorá z počiatočného neterminálu odvodí dané slovo)

Príklad: Uvažujme nasledovnú gramatiku: $G = (\{S, A\}, \{0, 1\}, P, S)$, kde pravidlá P :

$$S \rightarrow 0A$$

$$A \rightarrow 0A \mid 1A \mid 0$$

Skúsme zistiť, či nasledovné reťazce patria do jazyka generovaného gramatikou G , t.j. či patria do $L(G)$:

$\varepsilon, 0, 1, 00, 01, 10, 11$

Na základe pravidiel teda už tušíme, že do $L(G)$ patria **len tie** reťazce, ktoré **začínajú a končia nulou**, medzi ktorými môže byť **ľubovoľná postupnosť z 0 a 1**.

Jazyk -> Gramatika

- Častou úlohou je úloha, kde je zadaný jazyk L nad nejakou abecedou A , $L \subseteq A^*$ a je potrebné nájsť gramatiku G , ktorá daný jazyk generuje, t.j. $L(G) = L$.
- Tu si je potrebné uvedomiť 2 veci:
 - Každé slovo z jazyka L **musí mať** v gramatike G odvodenie, t.j. $L \subseteq L(G)$.
 - Každé slovo, ktoré gramatika G generuje **musí zároveň** patriť do jazyka L , t.j. $L(G) \subseteq L$.
 - Ak sú splnené podmienky $L \subseteq L(G)$ a $L(G) \subseteq L$, potom $L(G) = L$.

Príklad: Hľadajme gramatiku G ku zadanému jazyku L . Nech jazyk L tvoria také reťazce zo **symbolov** $\{a, b\}$, v ktorých je **párny počet písmen a** .

Riešenie (jedno z mnohých správnych!!!): $G = (\{S, A\}, \{a, b\}, P, S)$, kde pravidlá P :

$$S \rightarrow Sb \mid \varepsilon \mid Aa$$

$$A \rightarrow Sa \mid Ab$$

Pri overení správnosti riešenia si musíme vždy položiť tieto 2 otázky:

1. Má každý reťazec $x \in L$ v gramatike G deriváciu, teda $x \in L(G)$? Ak áno, potom $L \subseteq L(G)$.
2. Platí pre každý reťazec, ktorý má v gramatike G deriváciu, $y \in L(G)$, že patrí do zadaného jazyka L , teda $y \in L$? Ak áno, potom $L(G) \subseteq L$.
3. Ak platí $L \subseteq L(G) \wedge L(G) \subseteq L$, tak potom $L = L(G)$.

Klasifikácie gramatík (Chomsky)

Definícia

Nech $G = (N, T, P, S)$ je gramatika. Potom hovoríme, že gramatika G je:

- **regulárna** (typu 3), ak každé prepisovacie pravidlo z P má jeden z tvarov $A \rightarrow uB$ alebo $A \rightarrow w$, kde $A, B \in N$, $u \in T^+$ a $w \in T^*$,
- **bezkontextová** (typu 2), ak každé prepisovacie pravidlo z P má tvar $A \rightarrow \alpha$, kde $A \in N$, $\alpha \in (N \cup T)^*$,
- **kontextová** (typu 1), ak každé prepisovacie pravidlo z P má tvar $\alpha \rightarrow \beta$, kde $\alpha \in (N \cup T)^*N(N \cup T)^*$, $\beta \in (N \cup T)^+$ a platí $|\alpha| \leq |\beta|$,
- **frázová** (typu 0), ak sa na tvar prepisovacích pravidiel nekladú žiadne obmedzenia.

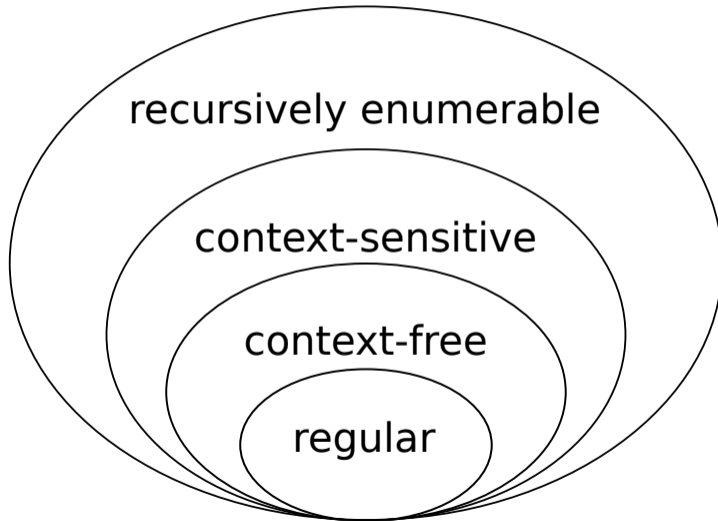

Keďže každá gramatika G generuje nejakú množinu $L(G)$, tak podľa typov gramatiky rozlišujeme aj typy jazykov.

Definícia

Jazyk nazývame (postupne) *regulárny*, *bezkontextový*, *kontextový* alebo *rekurzívne vyčísliteľný*, ak ho možno generovať *regulárnou*, *bezkontextovou*, *kontextovou* alebo *frázovou* gramatikou.

Chomského hierarchia formálnych jazykov

Zhrnutie

- Abeceda \Rightarrow reťazce \Rightarrow jazyk
- Gramatika, derivácia slova v gramatike.
- Špecifikácia jazyka gramatikou.
- Rôzne typy gramatík.

